

Original Article

The Philosophical Foundations of the Concept of "Right and Wrong" In Western Law with A View to Islamic Law

Esmaeil Keshavarz^{*1} , Ali Mashhadi²

¹ Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Humanities, Qazvin Branch, Islamic Azad University, Qazvin, Iran.

² Associate Professor, Department of International Law, Faculty of Law, Qom University, Qom, Iran.

[10.22080/lps.2024.25947.1553](https://doi.org/10.22080/lps.2024.25947.1553)

Received:

August 30, 2023

Accepted:

April 22, 2024

Available online:

July 08, 2025

Keywords:

Wrong, Bounded
Rationality,
Neurobiology,
Deontology,
Consequentialism

Abstract

The main purpose of this article is to examine the philosophical foundations of the concept of wrong in legal systems and the prevailing ethical theory in Iranian law. In order to achieve this goal, we first investigated deontologism and consequentialism as two dominant moral theories in the moral philosophy and legal systems of continental Europe, the English-speaking area, and Islam. Then we examined the position of these two moral theories in Iranian law. The findings of the research indicate the recent tendencies of philosophers and jurists towards synthesis theories. In such a way that by combining the elements of Deontologism (breach of previous duty) and consequentialism (violation of another's right), they consider the wrong as a violation of duty while violating another's right. In Iranian law, we witness a heterogeneous combination of deontological and consequentialist elements regarding the concept of wrong. To get rid of this situation And in order to resolve this conflict, the authors offer two proposals: the first proposal is to provide a single definition of the concept of wrong by combining elements that can be collected, moral deontologism and consequentialism. The second suggestion is to present an innovative theory called neurobiological consequentialism, based on which the behavior wrong is caused by data and Boundedand, reletive mental-brain components of the subject in the face of environmental stimuli, while the person in the mentioned situation has the possibility of access to appropriate reasons in order to made a decision and choose other than wrong behavior.

***Corresponding Author:** Esmaeil Keshavarz

Address: Islamic Azad University, Qazvin, Iran.

Email: keshavarzsmail@gmail.com

Extended Abstract:

1. Introduction

The rightness or wrongness of actions is the basis for establishing many rules in legal systems. In such a way that one of the serious challenges of various legal sciences is the concept and criterion of "rightness or wrongness" of human actions. In some ethical and legal schools, the basis for the wrongness of human actions stems from the nature of that behavior, while from the perspective of some other schools, no action is inherently good or bad, right or wrong, but rather, the rightness or wrongness of behavior stems from the consequences of that action. The importance of paying attention to this issue stems from the fact that the basis for an action being wrong can have countless effects in the legal system. Within the framework of the main question mentioned in the abstract of the article, this article attempts to examine and evaluate some of these approaches by looking at major legal schools, including Islamic law.

2. Methods

In this article, we used the descriptive-analytical method to identify The basis of civil liability of factors related to the performance of artificial intelligence systems in European Union documents and Iranian law. The collected materials are in the form of a library. In this way, Accordingly, first, the philosophical foundations of the rightness and wrongness of actions in the three domains of moral philosophy: continental Europe, the English-speaking domain, and Islamic ethics are discussed. Then, the prevailing moral theory in the Roman law, common law, and Islamic law systems is analyzed. In the final step, while examining the prevailing moral-philosophical theory

based on the rightness or wrongness of actions in Iranian law and the problems encountered in it, we will present a theory and a proposed solution.

3. Findings

The findings of the research show that The concepts of right and wrong in the Roman legal system are influenced by the deontological moral theory that developed in continental European moral philosophy from Plato to the twentieth century. In contrast, in the common law system, consequentialism was the dominant moral theory until the twentieth century. The strengths and weaknesses of each of the two moral theories have led to the formation of integrated theories in both geographical areas of ethics and law. So The recent trends of philosophers and lawyers are towards integrated theories. In a way that by combining elements of deontology (breach of a primary duty) and consequentialism (breach of another's right), they consider wrong as a type of breach of duty while breaching another's right. On the one hand, Islamic law, influenced by Aristotelian ethics, is considered a teleological (resultative) system that is based on attracting the five objectives and repelling the corrupt from them; but on the other hand, by proposing the issue of rational (inherent) and religious goodness and ugliness, it shows its tendency towards the branch of duty-oriented (rational and divine duty-oriented). In Iranian law, we witness a heterogeneous combination of elements of deontology and consequentialism regarding the concept of wrong.

4. Conclusion

The concept of wrong in the Iranian legal system is a combination of Roman law deontology and jurisprudential consequentialism. However, unlike the

integrated theories observed in continental and English-speaking European moral and legal systems, in Iranian law we witness heterogeneous adaptations of Roman deontology and jurisprudential consequentialism. The authors of this article present two suggestions to get rid of the current situation: The first is to present a combined theory based on which an wrong is considered a breach of a duty whose consequence is the breach of another's right, or, based on a consequentialist approach, to consider an wrong as a violation of a right that arises as a result of the actor's breach of a duty. The second proposal is to introduce an innovative theory called neurobiological consequentialism, according to which wrong is a behavior arising from specific reasons (beliefs, desires, and preferences) and the limited and relative mental-brain data of the subject in the face of

environmental stimuli and situations In a way that results in a breach of the rights of other individuals, provided that the subject, at the moment of encountering the stimulus, has access to other reasons to calculate and choose an alternative and appropriate behavior (other than the wrong behavior).

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

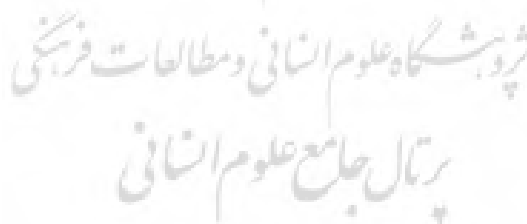
Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work

Conflict of interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the persons for scientific consulting in this pap

علمی پژوهشی

مبانی فلسفی مفهوم «خطا» در حقوق اروپایی و حقوق اسلامی و تأثیر آن در حقوق ایران

اسماعیل کشاورز^{*۱}، علی مشهدی^۲

^۱ استادیار گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران.
^۲ دانشیار گروه حقوق بین الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

 [10.22080/lps.2024.25947.1553](https://doi.org/10.22080/lps.2024.25947.1553)

چکیده

این مقاله به بررسی مبانی فلسفی مفهوم خطا در نظام‌های حقوقی و نظریه اخلاقی حاکم در حقوق ایران می‌پردازد. برای نیل به این مقصود ابتدا به بررسی وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی به‌عنوان دو نظریه اخلاقی مسلط در فلسفه اخلاق و نظام‌های حقوقی اروپای قاره‌ای، حوزه انگلیسی‌زبان و اسلام پرداختیم. سپس جایگاه این دو نظریه اخلاقی را در حقوق ایران مورد بررسی قرار دادیم. سؤال اصلی این پژوهش این است که درست یا خطا بودن اعمال در نظام حقوقی ایران از چه امری ناشی می‌شود؟ فرض اساسی این پژوهش در پاسخ به سؤال اصلی این است که گرایش‌های اخیر فیلسوفان و حقوق‌دانان به سمت نظریه‌های تلفیقی است. به‌گونه‌ای که با ترکیب عناصر وظیفه‌گرایی (نقض تکلیف پیشین) و نتیجه‌گرایی (تجاوز به حق دیگری)، خطا را در عین نقض حق دیگری، نوعی نقض تکلیف قلمداد می‌کنند. در حقوق ایران شاهد ترکیبی ناهمگون از عناصر وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی در خصوص مفهوم خطا هستیم. نگارندگان برای رهایی از این وضعیت دو پیشنهاد ارائه می‌نمایند: پیشنهاد اول ارائه تعریفی واحد از مفهوم خطا با تلفیق عناصر قابل جمع وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی است. پیشنهاد دوم ارائه نظریه‌ای ابداعی موسوم به نتیجه‌گرایی عصب - زیست‌شناختی است که بر پایه آن خطا رفتار ناشی از داده‌ها و مؤلفه‌های ذهنی - مغزی محدود و نسبی فاعل در مواجهه با محرک‌های محیطی است درحالی‌که فرد در موقعیت مذکور امکان دسترسی به دلایل مناسب دیگر جهت‌گزینش تصمیمی غیر از رفتار خطا را داشته است.

تاریخ دریافت:

۸ شهریور ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۳ اردیبهشت ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۱۷ تیر ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

خطا، عقلانیت محدود، عصب-زیست‌شناسی، وظیفه‌گرایی، نتیجه‌گرایی

* نویسنده مسئول: اسماعیل کشاورز

آدرس: دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران.

ایمیل: keshavarzmaeil@gmail.com

۱ مقدمه

درست یا خطا بودن اعمال، مبنای وضع بسیاری از قواعد در نظام‌های حقوقی است. به گونه‌ای که یکی از چالش‌های جدی علوم مختلف حقوقی پیرامون مفهوم و معیار «درست یا خطا» بودن اعمال بشری است. (Cohen, 1959: 14. Fried, 1976:165) در برخی از مکاتب حقوقی درست و خطا بودن فعلی از افعال انسان که مبنای وضع قواعد حقوقی قرار می‌گیرد، یک امر ذاتی و خارج از اراده انسان تلقی شده است. (مکاتب حقوق طبیعی، رواقیان) (قاری سید فاطمی و مشهدی، ۱۳۸۸: ۱۶۳) در پاره‌ای از مکاتب حقوقی هیچ عملی ذاتاً خوب یا بد، درست یا خطا نیست، بلکه این امر گاهی معطوف به نتیجه عمل و گاهی حاصل یک توافق و گاهی محصول یک قانون نوشته است. (مکاتب پوزیتیویستی) گاهی هم‌بستگی به مصلحت یا مفسده‌ای دارد که به‌عنوان پیامد آن عمل منتج می‌شود. (برخی دیدگاه‌ها در حقوق اسلام) چرا چنین است؟ مبنای فلسفی درست یا خطا بودن عمل چیست؟ در علم اخلاق پیرامون این سؤال بسیار بحث کرده‌اند. لیکن در دانش حقوق کمتر به آن پرداخته شده است. اهمیت توجه به این مسئله از آنجا نشئت می‌گیرد که مبنای خطا بودن یک عمل می‌تواند در نظام حقوقی آثار بی‌شماری داشته باشد. (بابایی و کشاورز، ۱۳۹۸: ۴۹) در چارچوب سؤال اصلی مورد اشاره در چکیده مقاله این نوشتار در تلاش است، با نگاهی به مکاتب بزرگ حقوقی از جمله حقوق اسلامی برخی از این رویکردها بررسی و ارزیابی شوند. براین‌اساس ابتدا مبانی فلسفی درست و خطا بودن افعال در فلسفه اخلاق سه حوزه اروپای قاره‌ای، حوزه انگلیسی‌زبان و اخلاق اسلامی بحث می‌شود. سپس نظریه اخلاقی حاکم در نظام‌های حقوق رومی، حقوق کامن لا و حقوق اسلامی مورد واکاوی قرار می‌گیرد. در گام آخر ضمن بررسی نظریه اخلاقی - فلسفی حاکم بر مبنای درست یا خطا بودن اعمال در حقوق ایران و اشکالات وارد بر آن به ارائه نظریه و راهکاری پیشنهادی خواهیم پرداخت.

۲ مفهوم درست و خطا در فلسفه اخلاق

در فلسفه اخلاق به‌طور کلی مسئله ارزش‌گذاری در باب رفتار انسان در چهارچوب اخلاق هنجاری قرار می‌گیرد. در اخلاق هنجاری ما با دو مقوله اصلی درست و خوب بودن افعال انسان مواجهیم که بر اساس ثنویتی ارزش‌گذارانه از نادرست و بد متمایز می‌شوند. آنچه مکاتب اصلی و عمده اخلاقی را از یکدیگر متمایز نموده است، تقدم هر یک از دو مقوله درست یا خوب بودن فعل بر دیگری است. براین‌اساس شاهد ظهور دو نظریه اصلی در اخلاق هنجاری هستیم: وظیفه‌گرایی که درست بودن ذاتی فعل را مبنای خوب بودن آن می‌داند. ۲- نتیجه‌گرایی که خوب بودن آثار و پیامدهای اخلاقی فعل را مبنای درست بودن ارتکاب آن تلقی می‌کند. وظیفه‌گرایی رویکرد اخلاقی حاکم بر اروپای قاره‌ای بوده است. در مقابل نتیجه‌گرایی، نظریه اخلاقی مسلط حوزه انگلیسی‌زبان محسوب می‌شود. در اخلاق اسلامی شاهد رگه‌هایی از هر دو نظریه هستیم. هرچند نظر غالب حاکی از گرایش به نتیجه‌گرایی است. (ندیمی، ۱۴۰۱: ۳۳-۳۴) بر همین اساس در ادامه به بررسی تحلیلی این دو نظریه اخلاقی در سه حوزه اروپای قاره‌ای، انگلیسی‌زبان و اسلام می‌پردازیم.

۲/۱ درست و خطا از منظر وظیفه‌گرایی

وظیفه‌گرایی به‌عنوان نظریه اخلاقی حاکم بر اروپای قاره‌ای از یونان باستان تاکنون بر چهاراصل پایه متکی است: ۱- انسان‌ها به‌عنوان فاعل مختار در مواجهه با هر موقعیت رفتاری واجد اراده آزاد در گزینش و انتخاب تصمیم و ارتکاب رفتار مقتضی از میان گزینه‌های قابل انتخاب هستند. به عبارت دیگر انسان‌ها دارای اختیار و عاملیت اخلاقی بوده و علت رفتار ارتکابی آن‌ها به نحو تعین آمیز (جبری) ویا از روی صدفه و شانس نیست بلکه به نحو ارادی و بر اساس دلایل (باورها و امیال) است (Stephan, 2010: 180-189). در صورت فقدان عاملیت و اراده

آزاد در گزینش رفتار، اساساً امکانی برای قضاوت اخلاقی برای رفتار آدمی میسر نخواهد بود و دیگر نمی‌توان مسئولیت پیامدهای رفتار ارتكابی را به وی تحمیل نمود. (حسین زاده، ۱۳۹۷: ۴۹-۶۰) ۲- رفتارهای ارتكابی انسان تحت دو قضاوت اخلاقی است: که شامل درستی یا نادرستی و خوب بودن یا بد بودن رفتار است. وظیفه‌گرایی مدعی است که اولویت ارزش‌گذاری افعال با درست بودن آن‌هاست. به عبارت دیگر، این درست بودن فعل است که تعیین‌کننده خوب بودن آن نیز می‌باشد (اترک، ۱۳۸۹: ۲۹). ۳- ملاک درست بودن یک فعل از ذات آن فعل و نه از نتایج یا پیامدهای آن برمی‌خیزد. وفای به عهد و دروغ‌گویی ذاتاً امری درست یا نادرست محسوب می‌شوند صرف‌نظر از اینکه چه نتایج یا پیامدهایی به دنبال خواهد داشت (موحدی، ۱۳۹۰: ۲۹). ۴- انجام عمل درست و عدم انجام عمل نادرست در هر موقعیت رفتاری، وظیفه یا تکلیف هر عامل انسانی است. (اکبری، ۱۳۹۷: ۱۰۸-۱۰۹/فرانکنا، ۱۳۷۶: ۴۷). این نظریه در گذر زمان در جغرافیای اروپای قاره‌ای با اشکال و عناوین مختلفی ظهور و پرورش یافته است. افلاطون را می‌توان پدر فکری وظیفه‌گرایی به شمار آورد. پس از افلاطون در آثار اندیشمندان رواقی، عقل طبیعی جای عالم مثل افلاطون را گرفت. از منظر رواقیون، انسان‌ها دارای تکالیف ثابت اخلاقی هستند که قانون طبیعت بر عهده انسان گذاشته است و این قانون طبیعت چیزی جز مطابقت رفتار انسان با عقل طبیعی او نیست. در این سنت فکری، انسان دارای تکالیف ثابت و از پیش تعیین‌شده‌ای تحت قوانین طبیعی - الهی مبتنی بر عقل است که نقض آن تکالیف، موجب مسئولیت خواهد بود. در اندیشه لوکرتیوس و سیسرو، باید‌ها و نباید‌ها به عنوان تکالیف و تعهدات انسان، در چهارچوب قانون تعریف می‌شوند و برای اینکه بتوانند به هدف خود مبنی بر پیروی آحاد جامعه از تکالیف و تعهدات خود برسند، می‌بایست از خصیصه الزام‌آور بودن و ضمانت اجرای تخلف از رعایت آن‌ها برخوردار باشند. (Wieacker, 1981: 264)

فیلسوفان مسیحی قرون وسطی با الهام از اندیشه عقل طبیعی رواقیان و افزودن جنبه‌های الهی به آن، وظیفه‌گرایی در کالبد نظریه اخلاقی امر الهی پدیدار کردند که بر اساس آن منشأ درستی یا نادرستی افعال نیز ناشی از اراده خداوند است (فرانکنا، ۱۳۷۶: ۴۵-۵۲). پس از رنسانس و شکل‌گیری روند تدریجی دین‌پیرایی در اروپای قاره‌ای، از جنبه‌های الهی وظیفه‌گرایی کاسته شد و به مؤلفه‌های انسانی و عقلانی آن توجه گردید. وظیفه‌گرایی خرد محور **امانوئل کانت** را می‌توان نقطه اوج این نظریه اخلاقی به شمار آورد. وظیفه‌گرایی کانت دارای چهار شاخص عمده است: ۱- درستی اعمال ناشی از ذات آن است نه نتایج و پیامدهای آن (McCartney, S. & Parent, 2015: 17)

۲- درستی عمل، مقدم بر خوبی نتایج آن است ۳- ارزش اخلاقی یک عمل وابسته به انگیزه یا اراده نیک فاعل است ۴- معیار درست بودن عمل، مطابق عمل با وظیفه اخلاقی است. چیزی که بنا به باور او آری مطلق است که بر اساس آن می‌بایست هرآینه به گونه‌ای رفتار کرد که رفتار فرد تبدیل به قاعده جهان‌شمول و همگانی شود (کانت، ۱۳۶۹: ۶۰-۶۲/حاجتی شورکی، ۱۳۹۳: ۲۰-۲۲). بدین ترتیب می‌توان از نقطه نظر مکاتب وظیفه‌گرا معیار شناسایی درست بودن یا نبودن انجام فعل و تکلیف به رعایت آن، ذات خود فعل یا امر الهی یا عقل عامل انسانی است.

در عصر حاضر نیز وظیفه‌گرایی علی‌رغم انتقادات تندی که از سوی مکاتب پوزیتیویستی و نتیجه‌گرا نسبت به اصول و مبانی آن به عمل آمده است، دارای طرفدارانی در میان فیلسوفان اخلاق است. به عقیده **تانسجو** ماهیت خود عمل نشان‌دهنده وضعیت اخلاقی آن از حیث درستی یا نادرستی و در اخلاق وظیفه‌گرا خود عمل را مشاهده می‌کنیم نه نتایج یا پیامدهای آن را (موحدی، ۱۳۸۹: ۱۶۶/ Tannsjö, 2002: 56).

مقتضی است. این ویژگی را می‌توان از اشتراکات هر دو نظریه به حساب آورد. ۲- برخلاف وظیفه‌گرایی، در وهله اول می‌بایست یک فعل را بر مبنای خوب بودن یا نبودن آن ارزش‌گذاری کرد سپس در صورت خوب بودن آن، درست بودنش را استنتاج نمود (فرانکنا، ۱۳۷۶: ۴۵-۴۶). ۳- آنچه خوب بودن و متعاقباً درست بودن یک فعل را تعیین می‌کند برخاسته از ذات افعال نیست بلکه نتایج و پیامدهای یک فعل است که خوب بودن و سپس درست بودنش را تعیین می‌کند. این نتایج و پیامدها نیز می‌بایست فارغ از جنبه‌های اخلاقی باشد. در غیر این صورت گرفتار دور خواهیم شد. خوب بودن یک فعل مسئله‌ای اخلاقی است که از یک مسئله اخلاقی دیگر می‌طلبیم. به عبارت دیگر برای شناسایی خوب بودن اخلاقی یک فعل باید نتایج یا پیامدهای عینی غیراخلاقی (نظیر لذت یا فایده) آنرا مورد بررسی قرارداد. (Driver, 2014:21)

چنانچه نتیجه یا پیامد یک فعل، موجب خیر یا پرهیز از شر باشد، فعل ارتكابی فعلی خوب و نهایتاً درست خواهد بود (موحدی، ۱۳۸۹: ۱۵۷). ۴- در صورت احراز خوبی و درستی انجام یا عدم انجام فعلی بر اساس نتایج و پیامدهای آن، انسان ملزم به انجام عمل خوب و درست و عدم انجام عمل بد و نادرست است. (موحدی، ۱۳۸۹: ۱۵۹-۱۶۰).

همان‌طور که گفته شد مکاتب نتیجه‌گرا دیدگاه‌های متفاوتی در خصوص ملاک خوب بودن و در نتیجه درست بودن رفتار ارتكابی دارند. یکی از این ملاک‌ها لذت‌گرایی است. جان لاک فیلسوف و حقوق‌دان انگلیسی مشهور سده ۱۷ از مدافعین این نظریه است. به عقیده او عمل درست و نیک آن است که به ایجاد یا افزودن لذت یا به کاستن رنج منتج شود و عمل خطا و نادرست عملی است که به ایجاد یا افزودن رنج یا کاستن از لذت منتهی گردد. (کاپلستون، ۱۳۸۲: ۱۴۱) معیار دیگر که وجه غالب و مسلط نتیجه‌گرایی محسوب می‌شود، سودانگاری یا فایده‌گرایی است. از دیدگاه **جرمی بنتام** عملی درست تلقی می‌شود که بیشترین فایده را برای بیشترین

بنا بر اندیشه **استیون داروال** درستی یک فعل بر خوبی آن مقدم است و معیار شناسایی امر درست بر اساس وظیفه تعیین می‌شود. وی به طبقه‌بندی هفت‌گانه وظایف انسانی در موقعیت‌های مختلف می‌پردازد که شامل: ۱- وظایف ناظر بر نیکوکاری و منع اضرار به دیگری ۲- وظایف ناظر بر مراقبت‌های خاص (مثل والدین) ۳- وظایف ناظر بر صداقت و وفاداری (مثل وفای به عهد) ۴- وظایف مربوط به رفتار گذشته فاعلان (مثل مسئولیت به جبران خسارت ناشی از اضرار به دیگری) ۵- وظایف ناظر بر همکاری متقابل و بازی منصفانه (مثل مشارکت) ۶- وظایف ناظر بر عدالت ۷- وظایف ناظر بر سایر موجودات زنده (موحدی، ۱۳۸۹: ۱۶۶-۱۶۸/ 5 Darwall, 2003).

دیوید راس نیز یکی از فیلسوفان شناخته‌شده وظیفه‌گراست. وی را وظیفه‌گرایی شهودی خطاب می‌کنند. بدین مفهوم که از دیدگاه وی مفاهیم اخلاقی خوبی و درستی قابل‌تعریف علمی نیستند؛ اما انسان در صورتی که به بلوغ ذهنی رسیده باشد بدون هیچ برهانی یا شاهی (به نحو شهودی) توانایی درک و شناسایی درستی و نادرستی و خوبی و بدی عمل (وظیفه) را در موقعیت‌های رفتاری حتی پیچیده دارد (Ross, 2002: 29). وی با طرح ابداعی تفکیک وظیفه در مقام نخست و وظیفه در مقام عمل بر این باور است که بخش عمده‌ای از وظایف در نگاه نخست به دلیل ویژگی‌های ذاتی‌شان، برای ما الزام‌آورند نظیر وفای به عهد و راست‌گویی. اما چنانچه در مقام نخست بیش از یک وظیفه برای من الزام‌آور به نظر برسند در این شرایط در مقام عمل باید یکی از این وظایف را که نسبت به دیگری الزام‌آور ترست انتخاب نمایم (اترک، ۱۳۸۷: ۱۳۳/ Ross, 2002:19).

۲،۲ مفهوم درست و خطا از چشم‌انداز نتیجه‌گرایی

نتیجه‌گرایی نیز به‌مانند اخلاق وظیفه‌گرا دارای اصولی به شرح ذیل است: ۱- در نتیجه‌گرایی نیز انسان در مواجهه با هر موقعیت رفتاری، دارای عاملیت و اراده آزاد در گزینش تصمیم و رفتار

افراد و کمترین هزینه را برای کمترین افراد به بار آورد و عملی خطا محسوب است که بیشترین هزینه را برای بیشترین افراد و کمترین فایده را برای کمترین افراد به ارمغان آورد. (Bentham, 1961: 14) فایده‌گرایی در آثار جان استوارت میل به اوج خود می‌رسد. به عقیده او عمل انسان تا آنجا درست و شایسته است که در جهت افزایش خوشی باشد و آنجا نادرست و خطا است که در جهت کاهش خوشی باشد. مراد از خوشی، لذت و فقدان رنج است و مراد از ناخوشی، درد و فقدان لذت است. خوشی هر شخص برای آن شخص خوب و خیر است و لذا خوشی عام برای انجام عهد خوب است (کاپلستون، ۱۳۷۰: ۴۵). ادامه سنت فکری فایده‌گرایی در قرن بیستم منجر به ظهور مکتب پراگماتیسم یا عمل‌گرایی گردید. در آثار جان دیویی مبانی عمل‌گرایی بسیار مشهود است. تحلیل وی در باب مفهوم ارزش و داوری اخلاقی نشان‌دهنده بنیان فکری او در باب درست یا خطا بودن اعمال انسان است. وی بر این باور است که داوری درباره ارزش‌ها همان داوری درباره نتایج و پیامدهای چیزهای تجربه‌شده است (فروغی، ۱۳۷۵: ۴۰۴). در عصر حاضر نیز نتیجه‌گرایی علی‌رغم انتقادات قابل‌توجهی که از جبهه وظیفه‌گرایان مطرح گردیده، در جغرافیای انگلیسی‌زبان دارای مدافعین متعددی است. فیلیپ پتیت، درک پارفیت، جان راولز و آمارتیاسن از مدافعین نتیجه‌گرایی محسوب می‌شوند. برای مثال درک پارفیت، با طرح گزاره‌های چهارگانه استدلالی، رویکرد نتیجه‌گرایی را بدین شرح بیان می‌کند: گزاره اول: تنها یک هدف یا الزام اخلاقی وجود دارد و آن اینکه نتایج **یابد** تا آنجا که ممکن است خوب باشند. گزاره دوم: عملی که هر یک از انسان‌ها **موظف** به انجام آن هستند، عملی است که بهترین نتایج را به ارمغان آورد. گزاره سوم: اگر کسی عملی را که معتقد است یا می‌داند که بد است انجام دهد، مرتکب عمل نادرستی شده است. گزاره چهارم: آنچه ما **یابد** به طور ذهنی انجام دهیم، عملی است که نتایجش بیشترین خیر مورد انتظار را داشته باشد. (موحدی، ۱۳۸۹: ۱۵۹-۱۶۰)

۳ مفهوم درست و خطا در فلسفه اخلاق اسلامی

به طور خلاصه آنچه از بررسی دقیق آثار فیلسوفان و فقها در زمینه نظریه حاکم بر اخلاق هنجاری در اسلام نمایان می‌شود این است که از یک طرف نظریه‌پردازان حاکم در خصوص حسن و قبح ذاتی، عقلی یا شرعی افعال نشان‌دهنده گرایش اندیشمندان اسلامی به وظیفه‌گرایی است. چرا که به‌مانند وظیفه‌گرایان، معیاری درستی (حسن) و نادرستی (قبح) اعمال را در خود فعل، امر الهی (حکم شرع) یا فاعل عقلانی می‌دانند. منظور از حسن در افعال چیزی است که فاعل به‌خاطر ارتکاب آن فعل شایسته ستایش و مراد از قبح چیزی است که فاعل به‌خاطر ارتکاب آن سزاوار نکوهش و عقاب (مسئولیت) است (صادقی، ۱۳۹۰: ۹۸). در خصوص ذاتی، عقلی یا شرعی بودن ملاک حسن و قبح افعال، جدال مشهوری میان معتزله و شیعه از یک طرف و اشاعره از طرف دیگر درگرفته است.

بنا بر اعتقاد شیعه و معتزله، مبنای حسن و قبح اعمال، ذاتی و عقلی است. بدین مفهوم که حسن و قبح اعمال دارای ارزش ذاتی است و عقل نیز آنرا مورد تأیید قرار می‌دهد و نه اعتباری از سوی شارع (صادقی، ۱۳۹۰: ۹۶ / حلی، ۱۴۱۳: ۳۰۳) در مقابل اشاعره نظیر تفتازانی بر این باورند که حسن و قبح اعمال به اراده خداوند (شارع) وابسته است و از ذات فعل یا نیروی عقل نمی‌توان به حسن و قبح اعمال پی برد (سعدالدین تفتازانی، ۱۴۰۹: ص ۲۸۲ / جرجانی، ۱۴۱۳: ۱۹۵-۱۸۱) منظور از ذاتی بودن نیز بنا بر نظر غالب اندیشمندان به‌مانند اغلب مکاتب

افراد و کمترین هزینه را برای کمترین افراد به بار آورد و عملی خطا محسوب است که بیشترین هزینه را برای بیشترین افراد و کمترین فایده را برای کمترین افراد به ارمغان آورد. (Bentham, 1961: 14) فایده‌گرایی در آثار جان استوارت میل به اوج خود می‌رسد. به عقیده او عمل انسان تا آنجا درست و شایسته است که در جهت افزایش خوشی باشد و آنجا نادرست و خطا است که در جهت کاهش خوشی باشد. مراد از خوشی، لذت و فقدان رنج است و مراد از ناخوشی، درد و فقدان لذت است. خوشی هر شخص برای آن شخص خوب و خیر است و لذا خوشی عام برای انجام عهد خوب است (کاپلستون، ۱۳۷۰: ۴۵). ادامه سنت فکری فایده‌گرایی در قرن بیستم منجر به ظهور مکتب پراگماتیسم یا عمل‌گرایی گردید. در آثار جان دیویی مبانی عمل‌گرایی بسیار مشهود است. تحلیل وی در باب مفهوم ارزش و داوری اخلاقی نشان‌دهنده بنیان فکری او در باب درست یا خطا بودن اعمال انسان است. وی بر این باور است که داوری درباره ارزش‌ها همان داوری درباره نتایج و پیامدهای چیزهای تجربه‌شده است (فروغی، ۱۳۷۵: ۴۰۴). در عصر حاضر نیز نتیجه‌گرایی علی‌رغم انتقادات قابل‌توجهی که از جبهه وظیفه‌گرایان مطرح گردیده، در جغرافیای انگلیسی‌زبان دارای مدافعین متعددی است. فیلیپ پتیت، درک پارفیت، جان راولز و آمارتیاسن از مدافعین نتیجه‌گرایی محسوب می‌شوند. برای مثال درک پارفیت، با طرح گزاره‌های چهارگانه استدلالی، رویکرد نتیجه‌گرایی را بدین شرح بیان می‌کند: گزاره اول: تنها یک هدف یا الزام اخلاقی وجود دارد و آن اینکه نتایج **یابد** تا آنجا که ممکن است خوب باشند. گزاره دوم: عملی که هر یک از انسان‌ها **موظف** به انجام آن هستند، عملی است که بهترین نتایج را به ارمغان آورد. گزاره سوم: اگر کسی عملی را که معتقد است یا می‌داند که بد است انجام دهد، مرتکب عمل نادرستی شده است. گزاره چهارم: آنچه ما **یابد** به طور ذهنی انجام دهیم، عملی است که نتایجش بیشترین خیر مورد انتظار را داشته باشد. (موحدی، ۱۳۸۹: ۱۵۹-۱۶۰)

نیل وصول آن چیزی است که نزد مدرک کمال و خیر است و از میان انواع لذات (حسی، وهمی، عقلی)، لذات عقلی ارزشمندترین لذات است و منظور از رنج ادراک و نیل به چیزی است که از دید مدرک زیان‌آور و شر است (ابن‌سینا، ۱۳۷۴: ۱۳۷/شیروانی، ۱۳۹۴: ۷۰).

ملاصدرا با طرح رویکرد غایت‌گرایانه اخروی به رابطه‌ای تکوینی میان فعل و نتیجه آن در آخرت باور دارد بدین ترتیب که صورت هر انسانی در آخرت نتیجه عمل و غایت فعل اوست از این‌رو، آنچه در آخرت از بهشت و نعمت‌های بهشتی و اتش و عذاب‌های آخرتی هست درواقع صورت باطنی اعمال انسان است و جزا آخرتی، نفس عمل است (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۲۹۵/ ندیمی، ۱۴۰۱: ۵۳). همان‌گونه که برخی پژوهشگران تحقیق نموده‌اند، علامه طباطبایی، شهید مطهری و امام خمینی نیز از اندیشمندانی هستند که به رابطه تکوینی و غایت-گرایانه میان عمل و نتیجه اخروی آن تأکید می‌ورزند (ندیمی، ۱۴۰۱: ۵۵-۵۶). بر همین اساس است که به عقیده متفکرین اسلامی، نظام اخلاقی و فقهی اسلامی، نظامی غایت‌گرا است، زیرا مبتنی بر آثار و پیامدهای عمل استوار است. پیامدگرایی در فلسفه اخلاق اسلامی، مبتنی بر نوعی خودگرایی اخلاقی است و اعمال را از حیث نتایج خوب یا بد آن برای فاعل عمل به درست و خطا تقسیم می‌کند در متون دینی ما (اعم از آیات و روایات) در مقام تشویق و دعوت به انجام کارهای خیر، بر این نکته تأکید شده است که این کارها موجب سعادت، آسایش، اطمینان، فلاح، فوز و مانند آن می‌گردد. (ندیمی، ۱۴۰۱: ۳۹-۴۶) یعنی اینکه این کارها بایستنی است و انسان باید به انجام آنها اهتمام ورزد، آن است که موجب سعادت او می‌گردد، و این عین غایت‌انگاری است. انسان به‌عنوان موجودی مختار و آگاه در افعال خود غایت داشته و هر کاری را به هدفی و برای برآوردن غرضی انجام می‌دهد (شیروانی، ۱۳۸۸: ۲). از طرف دیگر در سطوح اجتماعی، پیامدگرایی در اخلاق اسلامی مبتنی بر

وظیفه‌گرا در اروپای قاره‌ای، همان نفس‌الامری و واقعی و حقیقی بودن حسن یا قبح در خود فعل است (صادقی، ۱۳۹۰: ص ۱۰۰/ شریفی، ۱۳۸۸: ۲۰۰-۱۹۲). بدین ترتیب چنانچه حسن و قبح را بنا به تعبیر فوق به معنای خوبی یا بدی سزاوار ستایش یا نکوهش تلقی کنیم، این رویکرد به نتیجه‌گرایی نزدیک می‌شود؛ چراکه در نتیجه‌گرایی نیز تأکید بر خوبی یا بدی افعال است. اما چنانچه بر مبنای حسن یا قبیح بودن اعمال (ذات خود فعل یا فعل فاعل یا حکم الهی) متمرکز شویم، این رویکرد به وظیفه‌گرایی نزدیک می‌شود. چراکه در نهایت مبنای خوبی و درستی را نه در آثار نتایج عمل، بلکه در خود عمل یا امر الهی شناسایی می‌کند. در مجموع به نظر نگارنده در مقام مطابقت و مقایسه میان نظریه حسن و قبح ذاتی و عقلی یا شرعی با دو مکتب اخلاقی اروپایی (وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی)، معتقدان به حسن و قبح (اعم از ذاتی یا شرعی) به مکتب وظیفه‌گرایی نزدیک‌ترند چراکه در نهایت به‌مانند وظیفه‌گرایان، درستی یا نادرستی فعل را از ذات فعل، عقل فاعل یا اراده شارع (امر الهی) استخراج می‌کنند نه نتایج یا پیامدهای آن.

اما از طرف دیگر فلسفه اخلاق اسلامی از ابتدای شکل‌گیری خود در دوران نهضت ترجمه آثار یونانی بسیار متأثر از نظریه غایت‌گرایانه ارسطو بوده است. نظیر آنچه فارابی ابن‌سینا، ابن رشد، ابن مسکویه با طرح مفاهیمی چون فضیلت، خیر همگانی، عدالت به‌مثابه توزیع همگانی خیر، سعادت غایی مطرح کرده‌اند. (فخری، ۱۳۸۴: ۳) به باور ابن‌سینا متأثر از اخلاق غایت‌گرای ارسطویی، سعادت را مهم‌ترین غایت ذاتی انسان به شمار می‌آورد و دربردارنده خیر و کمال وجودی انسان است. سعادت مطلوب لذاته است که همه تلاش‌های موجود زنده به‌غایت وصول به آن صورت می‌گیرد (ابن‌سینا، ۱۴۰۰: ۲۶۰/ شیروانی، ۱۳۹۴: ۷۰) و این سعادت نقطه مقابل شقاوت است. میان سعادت و لذت و شقاوت و رنج نیز ارتباط موثقی برقرار است. منظور از لذت سعادت آفرین، ادراک و

آن حوزه بوده‌اند. بر همین اساس به‌مانند بخش پیشین به بررسی تأثیر نظریه‌های اخلاقی رایج در نظام‌های حقوق رومی، کامن لا و حقوق اسلامی می‌پردازیم.

۴,۱ نظریه اخلاقی حاکم در حقوق

رومی

مطالعه سیر تحولات حاکم بر حقوق رومی از یونان باستان تاکنون حاکی از آن است که نظام طبقه‌بندی حقوق رومی بر پایه مفهوم محوری تعهد، منابع ایجاد و سقوط تعهد، تعهدات اولیه و ثانویه، مسئولیت مدنی یا کیفری به‌عنوان نوعی تعهد ثانویه ناشی از نقض تعهد اولیه، لزوم عنصر روانی تقصیر (عمد یا بی‌احتیاطی) به‌عنوان شرط نقض تعهد شکل گرفته است (بابایی، کشاورز، ۱۳۹۶: ۴۹-۵۲).

در این خط سیر، ره‌آورد فکری اندیشمندانی نظیر افلاطون (با تأکید بر تعهد و عدالت به‌مثابه سازش میان ارتکاب خطا بدون مسئولیت و متضرر شدن بدون جبران خسارت)، فیلسوفان و حقوق‌دانان رواقی نظیر سیسرون، سنکا و گایوس (با تأکید بر: ۱- تعهدات پیشین مبتنی بر عقل طبیعی نظیر منع اضرار به غیر، ۲- شناسایی خطا به‌عنوان نقض تکالیف مندرج در الواح دوازده‌گانه و انحراف از استانداردهای مبتنی بر پدر خوب خانواده ۳- طرح اندازی مفهوم کولپا یا تقصیر و دگرگونی در مفهوم خطا از نقض تکلیف پیشین به نقض سرزنش‌آمیز تکلیف پیشین)، ژوستینین (با طرح طبقه‌بندی چهارگانه تعهدات و تمایز خطا و شبه خطا بر پایه تمایز میان تقصیر عمدی و بی‌احتیاطی)، حقوق‌دانان فرانسوی مدافع اندیشه حقوق طبیعی نظیر دوما و پوتیه در قرن ۱۸ و ۱۹ (با دگرپرسی از مفهوم خطا و شبه خطا به جرم و شبه جرم، استمرار مفهوم خطا به منزله نقض سرزنش‌آمیز تکلیف پیشین، شناسایی مسئولیت به‌عنوان تعهد ثانویه ناشی از نقض تکلیف پیشین) حاکی از سیطره نظریه اخلاقی وظیفه‌گرایی بر نظام حقوق رومی است (کشاورز، ۱۳۹۸: ۵۰-۶۶ / Descheemaeker, 2012: 31-45 / Zimmerman, 1996: 1-18 / Birks, 1995).

نوعی دگرخواهی است که اعمال را از حیث نتایج و پیامدهای آن در جامعه، واجد صفت درست و نادرست می‌داند. مقاصد پنج‌گانه حفظ نفس، مال دین عقل و نسل هم مبتنی بر نوعی غایت‌گرایی خودمحورانه است. زیرا برای مثال خودکشی را هم به دلیل حفظ نفس عملی قبیح و خطا تلقی می‌کند، هم بر پایه پیامدهای آن در جامعه و افراد دیگر. نظیر قتل یا غصب یا اتلاف مال غیر که به دلیل حفظ نفس و مال دیگر انسان‌ها عملی نادرست تلقی می‌شود. یعنی درستی یا خطا بودن عمل بستگی به مصلحت یا مفسده‌ای است که از آن عمل منتج می‌شود. از لفظ مقاصد در اصطلاح مقاصد خمس و عناوین مقاصد نیز غایت‌گرایی یا مقصدگرایی نمایان است. زیرا مقاصد، معرف غایاتی هستند که شارع از برای حفظ آنها (مصلحت) و جلوگیری از ورود ضرر و صدمه آنها (دفع مفسده) اقدام به وضع احکام می‌نماید. (تقدیسی، ۱۳۸۹: ۱۶).

بدین ترتیب در اخلاق اسلامی وجود دو رویکرد حسن و قبح عقلی و ذاتی و غایت‌گرایی مبتنی بر مقاصد الشریعه، حاکی از دو منظر متفاوت به مبانی درستی و نادرستی اعمال است. این دو رویکرد متفاوت در زمینه احکام اسلامی و طبقه‌بندی‌های فقهی آثاری از خود بر جای گذاشته است که در بخش حقوق اسلامی به آن خواهیم پرداخت.

۴ نظریه اخلاقی حاکم در نظام‌های حقوقی

تمایز حاکم در اخلاق در باب رفتار درست/نادرست، در نظام‌های حقوقی تحت عنوان رفتار خطا (غیرمجاز) / رفتار مجاز شناخته می‌شود. منظور مفهوم خطا در این مقاله نیز ارتکاب رفتار غیرمجاز است و با مفهوم خطا به معنای تقصیر یا خطا به معنای سهوی بودن (در مقابل عمدی بودن) متفاوت است. بررسی مفهوم خطا در نظام‌های حقوقی حاکی از آن است که نظام‌های حقوقی در حوزه‌های جغرافیایی مختلف متأثر از نظریه اخلاقی حاکم بر

191/5). تا جایی که در ابتدای قرن بیست نیز عمده حقوق دانان فرانسوی نظیر پلانیول، ریپر و بولانژه، ساواتیه، وینی خطا را در مفهوم نقض تکلیف پیشین، تعریف کرده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۹۲: ۳۴۹). در حوزه کیفری نیز مکتب جرم‌انگاری تکلیف بنیاد یا وظیفه‌گرا شکل گرفت که جرم را عملی می‌دانست که مبین نقض تکلیف از پیش موجود است. (محمودی جانکی: ۵۵-۶۶)

با این وجود از اوایل قرن بیستم با طرح اندازی نظریه خطر و گذار تدریجی از مبنای اخلاقی تقصیر به مبنای عرفی و عینی، گسترش تدریجی مصادیق مسئولیت‌های بدون تقصیر در باب اشیاء تحت تصرف و اشخاص تحت مراقبت، تمایل تدریجی به مسئولیت مدنی محجورین (به نحوی که امروزه در ماده ۱۲۴۲ قانون مدنی ۲۰۱۶ فرانسه، جنون از شرایط رافع مسئولیت مدنی به شمار نمی‌رود)، حاکی از آن است که نظام حقوق رومی در حال فاصله گرفتن از مبنای اخلاقی تکلیف - بنیاد و وظیفه‌گرایانه خود در باب مفهوم خطا و مسئولیت ناشی از آن و تمایل تدریجی به مؤلفه‌های اخلاق نتیجه‌گراست. چراکه در حقوق فرانسه تمایل به سمت توجه به معیارهای عینی و عرفی در باب مفهوم خطا و تقصیر است نه معیارهای اخلاقی و ذهنی (ژوردن، ۱۳۹۶: ۱۰۶) ثانیاً تمرکز بر آثار و پیامدهای عینی و ملموس فعل ارتكابی، معیار درستی و نادرستی فعل است. در مسئولیت‌های بدون تقصیر با حاکمیت نظریه خطر نیز قابلیت انتساب نتایج و پیامدها (بروز خسارت و نقض حقوق زیان‌دیده) به فعل اشیاء تحت تصرف و اشخاص تحت مراقبت ملاک خطا بودن فعل و تحمیل مسئولیت است (Tomlinson, 1988: 1303-1305). هرچند نظر مخالفان بر این است که حتی در مسئولیت‌های بدون تقصیر در اشیاء تحت تصرف و اشخاص تحت مراقبت نوعی تکلیف پیشین مبنی بر مراقبت و نگهداری نسبت به اشیاء و اشخاص مفروض است که ورود خسارت از ناحیه آنان دلالت

بر نقض تکلیف پیشین مبنی بر مراقبت دارد هرچند زیان‌دیده نیازی به اثبات تقصیر و نقض تکلیف به مراقبت ندارد و مسئولیت مالک مفروض گرفته می‌شود مگر در صورت اثبات فروس ماثور یا دخالت زیان‌دیده یا شخص ثالث (Tunc, 1979: 1054). ضمن اینکه در ماده ۸۳۲ قانون مدنی ۲۰۰۲ آلمان برخلاف قانون مدنی فرانسه، والدین کماکان نسبت به خسارت وارده از ناحیه مجنون نیز مسئول‌اند. بر همین اساس چنین رویکردی به منزله استمرار همان نظریه اخلاقی وظیفه‌گرایی است که بر مفهوم خطا در چهارچوب نقض تکلیف پیشین تأکید دارد. به طور خلاصه می‌توان گفت علی‌رغم وجود نشانه‌هایی مبنی بر گرایش تدریجی در حقوق رومی بر فاصله گرفتن از ریشه‌های اخلاق وظیفه‌گرا در باب مفهوم خطا و گرایش به سمت مؤلفه‌های نتیجه‌گرا در برخی کشورها (نظیر فرانسه) به‌ویژه در زمینه مسئولیت مدنی فعل اشیاء تحت تصرف و اشخاص تحت مراقبت، اما گفتمان غالب در ادبیات حقوقی و مواد قانونی کشورهای شاخص در حقوق رومی - ژرمنی (نظیر آلمان و فرانسه)، کماکان بر پایه عناصر اخلاق وظیفه‌گرا (تعهد اولیه، تقصیر و مسئولیت به‌عنوان تعهد ثانویه) استوار است. هرچند معیار تقصیر و مفروض بودن یا نبودنش دچار تحولات شگرفی شده باشد.

۴٫۲ نظریه اخلاقی حاکم بر کامن لا

به‌طور کلی ساختار شکل‌گیری حقوق کامن لا بر پایه اشکال طرح دعوا پدیدار شده است. دو حقوق‌دان برجسته قرن ۱۳ انگلیس به نام‌های گلن ویل و براکتون، علی‌رغم تأثیرپذیری از مبنای حقوق رومی در باب طبقه‌بندی سه‌گانه اشخاص، اموال و اعمال (دعاوی) و تقسیم‌بندی مشهور رومی قراردادهای و خطاها، اما در باب دعاوی، اولاً قراردادهای و خطاها در بخش دعاوی مدنی قرار گرفته‌اند و ثانیاً مبنای دعاوی مدنی و تمایز آن از دعاوی کیفری، نقض انواع حق‌هاست. بدین ترتیب که نقض حقوق پادشاهی موجب طرح دعاوی کیفری و نقض حق‌های اشخاص

¹-Deontological Criminalisation

مورد وفاق جامعه نظیر منع اضرار به دیگری، احترام به حق‌های دیگران است (Winfield, 1931: 35/Mitchell, 1995: 15/38).

در قرن بیستم با شکل‌گیری و توسعه دامنه مسئولیت‌های محض، شاهدی رجعت مجدد مؤلفه‌های اخلاق نتیجه‌گرا به کامن لا هستیم. مصادیق مسئولیت‌های محض (نظیر مسئولیت مبتنی بر تولیدات معیوب، مسئولیت‌های نیابتی و مسئولیت‌های مربوط به فعالیت‌های فوق‌العاده خطرناک) مبین مسئولیت‌های بدون تقصیری هستند که برخلاف بی‌احتیاطی مبتنی بر تعهد به مراقبت نیستند؛ بلکه ناشی از قرارگیری در موقعیت‌ها یا فعالیت‌های بالقوه خطرناکی است که مستلزم خسارت جدی به اشخاص دیگر است. (Simons, 2008: 719-732). از آنجاکه تمرکز مسئولیت‌های محض نه بر وضعیت روانی و تکلیفی فاعل حین ارتکاب عمل بلکه بر قابلیت انتساب نتایج و پیامدها (خسارت) به فعل اوست، می‌توان مصادیق مختلف مسئولیت محض را مبتنی بر اخلاق نتیجه‌گرا به شمار آورد (کشاورز، ۱۳۹۸: ۱۶۱). در وضع کنونی به نظر می‌رسد تلفیقی از دو رویکرد وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی در حقوق کامن لا حاکم است. از یک طرف بنا به تقسیم‌بندی مرسوم در حقوق کامن لا، خطاها به سه دسته خطاهای عمدی، خطاهای مبتنی بر بی‌احتیاطی و خطاهای متنی بر مسئولیت محض طبقه‌بندی شده‌اند (Edwards, 2012: p11). دودسته اول مبتنی بر انواع تقصیر (عمدی و بی‌احتیاطی) است. بر همین اساس متمایل به اخلاق وظیفه‌گراست. دسته سوم که مسئولیت‌های بدون تقصیر است، انعکاسی از اخلاق نتیجه‌گرا است. از طرف دیگر بنا بر تعاریفی که برخی از حقوق‌دانان معاصر نظیر پروفیسور بیرکز می‌کنند، هرچند ماهیت خطا مستلزم وجود قربانی نیست؛ اما خطای مدنی نقض تعهدی است که نتیجه آن صدمه به حق‌ها و منافع مورد حمایت زیان‌دیده است (Birks, 1995: 47-48). همان‌طور که ملاحظه می‌شود، هر دو عنصر نقض حق و نقض

موجب طرح دعوای مدنی (نقض حق‌های قراردادی و غیرقراردادی یا خطاها) می‌شود (Buhofer, 2007: 14/15 / Bridge, 1982: 14/15). بدین ترتیب می‌توان گفت دعوای مدنی خطا ناظر بر نقض حقوق اشخاص بود. این همان هسته مرکزی اولیه مفهوم خطا در حقوق کامن لا است: **نقض حق و نه نقض تکلیف**. به نظر نگارنده مفهوم نقض حق انعکاسی از نظریه اخلاقی نتیجه‌گرایی است. چرا که بجای تمرکز بر مؤلفه‌های تکلیف بنیاد و وظیفه‌گرایانه فاعل حین ارتکاب فعل، بر نتایج و پیامدهای فعل ارتکابی بر روی حق‌های زیان‌دیده استوار است. در ادامه دعوای مدنی خطا (نقض حقوق اشخاص) در حقوق کامن لا با شکل‌گیری و گسترش تدریجی اشکال یا فرم‌های طرح دعوا، بر پایه فرم **تجاوز** تا قرن ۱۹ استمرار یافت. با گسترش مصادیق دعوای تجاوز، انواع دعوای تجاوز بر اساس **انواع حق‌های مورد نقض** دیدار شد نظیر تجاوز به ملک، تجاوز به شخص، تجاوز به اموال منقول، (بابایی، کشاورز، ۱۳۹۷: ۶). در قرن ۱۸ ویلیام بلکستون حقوق‌دان مشهور انگلیسی با طرح طبقه‌بندی حق‌های ناظر بر اموال و حق‌های ناظر بر اشخاص، خطای مدنی را نقض یکی از این حق‌ها برشمرد (Blackstone, 2016: 122 / بابایی، ۱۳۹۷: ۶). در نیمه دوم قرن ۱۹ با ظهور خطای بی‌احتیاطی در دعوای مشهور شاهد تزریق مؤلفه‌های نظریه اخلاقی وظیفه‌گرا به رگه‌های حقوقی مفهوم خطا در کامن لا شدیم. بی‌احتیاطی بر پایه **نقض تکلیف به مراقبت** از سوی انسان معقول و متعارف استوار بود. (Kaczorowski, 1990: 1128-1129). اصطلاح نقض تکلیف به مراقبت مؤید رویکردی تکلیف - محور یا وظیفه‌گرا است که مبنای خطایا نادرستی فعل انسان و مسئولیت ناشی از آن را وجود تکلیف پیشین و نقض آن می‌داند. متأثر از این دگرگونی، در آثار و تعاریف حقوق‌دانان شناخته‌شده کامن لا در اواخر قرن ۱۹ و اوایل قرن ۲۰ -نظیر پولاک، سالموند و وینفیلد-، خطای مدنی در قالب نقض تکلیف از پیش موجود تعریف شده است و منظور از تکلیف پیشین نیز تکالیف کلی مبتنی بر هنجارهای

حق الناس دیگری به نام ضمان می‌شود (بابایی و کشاورز، ۱۳۹۷: ۱۲-۱۴). در نظام فقهی ضمان از احکام وضعی محسوب می‌شود نه تکلیفی. همچنین منشأ انتزاع و ایجاد ضمان نیز نقض احکام تکلیفی نیست. بر همین اساس در نظام فقهی تقصیر از ارکان ضمان محسوب نمی‌شود و محجورین نیز به مانند انسان دارای کمال در صورت ارتکاب فعل زیان بار ضامن جبران خسارت هستند (بابایی و کشاورز، ۱۳۹۷: ۱۴/میرفتاح مراغی، ۱۴۱۷: ۳۳۵ و نجفی، ۱۴۱۳: ۶۲-۶۱، غروی نائینی، ۱۴۱۳: ۲۸۴، شیخ انصاری، ۱۳۶۹: ۱۸۱، موسوی خمینی، ۱۳۶۶: ۱۷۳). بدین ترتیب می‌توان گفت در نظام فقهی فقدان عنصر تکلیفی به عنوان منشأ ضمان و تأکید بر نقض حق های زیان دیده به عنوان نتیجه قابل انتساب به فعل عامل، فقدان مؤلفه روانی تقصیر به عنوان شرط تحقق ضمان، حاکی از تبلور رویکرد اخلاق نتیجه‌گرا در باب مفهوم خطا است.

۵ مفهوم درست و خطا در نظام حقوقی ایران

در نظام حقوقی ایران با توجه به اقتباس از دو منبع حقوق رومی و نظام فقهی، شاهد ترکیبی از عناصر نقض تکلیف و نقض حق در قوانین مختلف ایران هستیم. در قانون مدنی پذیرش موجبات متکثر ضمان فقهی در ماده ۳۰۷، شرط نبودن تقصیر به عنوان عنصر روانی در ماده ۳۲۸، تحقق ضمان توسط محجورین در ماده ۱۲۱۶ بیانگر حاکمیت اخلاق نتیجه‌گرا است. (کشاورز، ۱۳۹۸: ۲۶۹-۲۷۳). در نقطه مقابل در ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، ملاک بودن تقصیر عمدی یا بی احتیاطی، عدم مسئولیت محجورین در ماده ۷ همین قانون، نشانگر تمایل به اخلاق وظیفه‌گرایی مورد اشاره در حقوق رومی است (کاتوزیان، ۱۳۷۸: ۳۳۹ و یزدانیان، ۱۳۸۶: ۳۸، ۱۳۴).

در قانون مجازات اسلامی به دلیل احیای نهادهای سنتی و فقهی امامیه، ساختاری دوگانه حول ثنویت حق الله/حق الناس و دوجهی بر اساس حق اولیه بر

تکلیف در تعریف این حقوق دان از مفهوم خطا به چشم می‌خورد. نکته‌ای که مبین تلفیق نهایی هر دو نظریه اخلاقی وظیفه‌گرا و نتیجه‌گرا در وضعیت کنونی حقوق کامن لا است.

۴،۳ نظریه اخلاقی حاکم بر فقه اسلامی

همان‌طور که در بخش اخلاق اسلامی گفته شد فلاسفه و اندیشمندان اسلامی در زمینه اخلاق، عمدتاً متمایل به اخلاق نتیجه‌گرا یا غایت - محور در چهارچوب غایت‌گرایی ارسطویی (فخری، ۱۳۸۴: ۳-۵) و مقاصد یا غایات شریعت (مصالح و مفاسد) بودند. مقاصد شریعت (مقاصد پنج‌گانه) هم در آثار فقهی اهل تسنن و فقهی شیعه دربردارنده اهدافی است که وضع احکام شریعت به خاطر حفظ آن‌ها صورت گرفته است. این مقاصد شامل: ۱- حفظ دین ۲- حفظ نسل ۳- حفظ عقل ۴- حفظ نفس ۵- حفظ مال می‌شود. (غزالی، ۱۴۱۷ق: ۱۷۴/شمس الدین مکی، بی تا: ۳۸-۳۷). سه مورد اول نزد فقها داخل در طبقه حق الله و دو مورد آخر در مقوله حق الناس قرار گرفت. احکام ناظر بر حق الله دربردارنده احکام تکلیفی (شامل وجوب، حرمت، مستحب، مکروه و مباح) بودند. این احکام در دو بخش عبادات و عقوبات تقسیم شده‌اند. بخش عقوبات شامل دو قسمت حدود و تعزیرات می‌شود که هر دو بخش متضمن احکام تکلیفی مبنی بر حرمت ارتکاب اعمال نامشروع است (محقق حلی، ۱۴۰۸: ۱۳۶/وزین الدین ابن علی، ۱۴۱۳: ۳۲۳). نقض این احکام تکلیفی موجب عقوبت یا کیفر می‌شود. بدین ترتیب می‌توان گفت حدود و تعزیرات در نظام فقهی معرف تعهدات اولیه یا پیشینی (حکم تکلیفی حرمت) است که نقض آن‌ها موجب پدیداری تعهد ثانویه تحت عنوان عقوبت (حکم تکلیفی ثانویه) می‌شود. چنین رویکردی مبین حاکمیت وظیفه‌گرایی در طبقه‌بندی حق الله است. در مقابل مصادیق حق الناس (نظیر مال و نفس) دربردارنده حق‌هایی است که هر انسان در برابر انسان‌های دیگر دارد. نقض هریک از مصادیق حق الناس، موجب تحقق

یکسان باشد؛ اما الف درعین حال وظیفه فرد باشد و **ب** وظیفه فرد نباشد، انجام عمل **الف**، عمل درست خواهد بود (موحدی، ۱۳۸۹: ۱۷۵-۱۷۶).

در حقوق نیز همان‌طور که حقوق‌دانانی نظیر پروفیسور بیرکز در تعریف خطای مدنی مطرح نموده‌اند، می‌توان تلفیقی از رویکرد نتیجه‌گرایی نقض حق را با رویکرد وظیفه‌گرایی نقض تکلیف باهم تلفیق نمود و تعریفی ترکیبی به ست آورد. به‌گونه‌ای یا با اولویتی وظیفه‌گرا، خطا را نقض تکلیفی دانست که پیامد آن نقض حق دیگری باشد و یا بر تقدیمی نتیجه‌گرا، خطا را نقض حقی به شمار آورد که در اثر نقض تکلیف فاعل پدیدآمده باشد.

پیشنهاد دوم که حاوی نظر پیشنهادی نگارنده است، مبتنی بر رویکردی غیراخلاقی، متکی بر عقلانیت بدن - مندانه و محدود و یافته‌های اخیر علوم عصب - زیست‌شناسی در باب علل رفتار انسانی است. بر همین اساس حاوی سه رکن اصلی است:

رکن اول: غیراخلاقی بودن: همان‌طور که ملاحظه گردید هر دو رهیافت فکری وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی در مقام عمل و در موقعیت‌های رفتاری پیچیده قادر به معرفی عمل درست نیستند و ما را با تعارض‌های بدون پاسخی رها می‌سازند. فی‌المثل در تراحم میان دو عملی که یکی مضر به حقوق فاعل باشد و دیگری مضر به حقوق اشخاص دیگر، نظریات اخلاقی اعم از وظیفه‌گرا و نتیجه‌گرا، ارتکاب عمل مضر به دیگران را نادرست تلقی می‌کنند (اترک، ۱۳۹۲: ۲۱). درحالی‌که در برخی نظام‌های حقوقی (نظیر ماده ۱۳۲ قانون مدنی و ماده ۱۵۶ قانون مجازات اسلامی در حقوق ایران)، اضطراب ناشی از قرارگرفتن در وضعیتی که تنها راه دفع ضرر از خود، ضرر به دیگران باشد، موجب تجویز ضرر به دیگری به‌منظور دفع ضرر از خود است. به‌عبارت دیگر عمل مجاز درست در نظام حقوقی متفاوت از عمل درست در اخلاق است.

نفس یا مال / حق ثانوی یا ضمان که در اثر نقض حق اولیه پدید می‌آید، شکل‌گرفته است. برای نمونه مطابق ماده ۴۹۶ قانون مجازات اسلامی جدید «جنایت در صورتی موجب قصاص یا دیه است که **نتیجه** حاصل‌شده مستند به **رفتار** مرتکب باشد اعم از آنکه به نحو مباشرت یا به تسبیب یا به اجتماع آن‌ها انجام شود». در این ماده به‌صراحت تمام رویکرد نتیجه‌گرایانه نظام فقهی در قانون مجازات اسلامی هویدا است؛ زیرا مبنای ضمان تحقق خطایا تقصیر در مفهوم رومی کلمه (نقض تکلیف پیشین) نیست؛ بلکه جنایت به‌صرف نقض حق و قابلیت انتساب نتیجه (نقض حق) به فعل مرتکب، محقق می‌شود.

درمجموع می‌توان گفت نوعی تضاد بنیادین در خصوص وظیفه‌گرایی یا نتیجه‌گرایی مبانی اخلاقی مفهوم خطا در نظام حقوقی ایران به چشم می‌خورد. نگارنده برای رهایی از این تعارض بر این باور است که برای رهایی از این تضاد می‌توان دو پیشنهاد مطرح نمود:

پیشنهاد اول: در وضعیت کنونی به دلیل نقاط ضعفی که هر یک از نظریه‌های اخلاقی وظیفه‌گرایی و نتیجه دارند، شاهد طرح اندازی نظریه‌های تلفیقی از سوی اندیشمندان اخلاق به‌منظور پوشش این نقاط ضعف هستیم. وظیفه‌گرایی به دلیل عدم توجه به نتایج و غایات خوب یا بد اعمال و نتیجه‌گرایی به دلیل عدم توجه به حسن و قبح ذاتی یا عقلی اعمال سزاوار انتقاد هستند. (موحدی، ۱۳۸۹: ۱۷۳-۱۷۲/فرانکا، ۱۳۷۶: ۹۹-۱۰۲). بر همین اساس برخی فیلسوفان اخلاق مبادرت به طرح نظریات تلفیقی نظیر وظیفه‌گرایی نتیجه‌گرا و یا نتیجه‌گرا وظیفه‌گرا نمودند. در حالت اول تمرکز مقام نخست بر شناسایی وظیفه است و سپس در صورت تعارض یا تراحم میان وظایف، ملاک نتیجه مناسبت اعتبار جهت شناسایی عمل درست خواهد بود (اترک، ۱۳۹۲: ۲۷-۸). درنتیجه‌گرایی وظیفه‌گرا در وهله اول اولویت با شناسایی آثار و نتایج خوب خواهد بود. حال چنانچه دو عمل **الف** و **ب** دارای پیامدهای خیر

رکن سوم: شناسایی خطا بر پایه عقلانیت محدود: هر دو نظریه اخلاقی وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی، مبتنی بر تصور انسان به‌عنوان موجود دارای عقلانیت کامل است بدین نحو که در مواجهه با هر موقعیت رفتاری حسب مورد با برخورداری از نیروی کامل عقل و قدرت تحلیل منطقی، قادر به شناسایی و تطبیق رفتار مقتضی با نمونه یا الگوی ایده‌آل و نهایتاً گزینش صحیح تکلیف مقتضی از میان تکالیف دخیل (رویکرد وظیفه‌گرا) و یا محاسبه و پیش‌بینی دقیق نتایج و پیامدهای تمامی اعمال قابل گزینش و انتخاب وسیله و ابزار مناسب جهت تحقق بهترین و بیشینه‌ترین نتیجه خیر (رویکرد نتیجه‌گرا) است. الگوی و نمونه ایده‌آل پدر خوب خانواده در حقوق رومی و انسان معقول در کامن لا نمونه بارزی از رویکرد عقلانیت کامل در حقوق است. به عبارت دیگر هر دو نظریه اخلاقی بر پایه نظریه انتخاب عقلانی استوار است. نظریه‌ای که بر اساس آن نحوه شناسایی عقلانی رفتار صحیح به‌منظور رسیدن به هدف تجویز می‌شود (Elster, 2009: 14/رنانی، ۱۳۹۶: ۷) این در حالی است که از یک طرف بنا بر گرایش‌های اخیر در حوزه انگلیسی علوم انسانی (اعم از روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و اقتصاد) که متأثر از زیست‌شناسی تکاملی و عصب‌شناسی است، عقلانیت کامل و ابزاری (به کارگیری و شناسایی روش صحیح و درست جهت رسیدن به هدف) با رفتار عملی و واقعی انسان در موقعیت‌های رفتار همخوانی ندارد؛ چراکه انسان از چشمانداز واقع‌گرایانه در اغلب موقعیت‌های رفتاری به دلیل محدودیت‌های عصبی - شناختی مغز خود قادر نیست به نحو محاسبه‌گرانه دقیق عمل کند و دچار توهمات شناختی است و مکرراً رفتار اشتباه می‌کند بدون آنکه از آن‌ها عبرت بگیرد - Altman, 2012: 141/رنانی، ۱۳۹۶: ۱۷. این رویکرد در حوزه اقتصاد منجر به شکل‌گیری نظریه اقتصاد رفتاری مبتنی بر عقلانیت محدود گردید. نظریه‌ای که بر اساس آن مغز انسان‌ها هنگام تصمیم‌گیری هم با محدودیت‌های پردازش و محاسبه اطلاعات مواجه است هم با دسترسی ناقص و محدود به اطلاعات

رکن دوم: عصب - زیست‌شناسانه بودن مفهوم خطا: از طرف دیگر با گسترش تدریجی یافته‌های دانش عصب‌شناسی و نفوذ آن به مفاهیم حقوقی، مسئله عاملیت اخلاقی و اراده آزاد انسان در ارتکاب افعال مورد چالش جدی قرار گرفته است. تا جایی که برخی حقوق‌دانان نظیر جاشوا گرین و جان اتان کوهن، بنا بر یافته‌ها و آزمایش‌های عصب‌شناسان معاصر، معتقدند رفتار انسان معلول فرایندهای ناآگاهانه‌ای است که نهایتاً فراتر از کنترل انسان است بر همین اساس بنا بر پیش‌بینی آنان، تحت‌تأثیر داده‌های عصب‌شناختی باید هرگونه تحمیل کیفر و مسئولیت به افراد ممنوع و متوقف شود. (Greene, J., & Cohen, 2004: 1784). بر همین اساس چنانچه علت رفتار فیزیکی انسان، فرایندهای نوروشیمیایی، ناخودآگاه و جبری مغزی باشد، هیچ فردی مسئولیتی حقوقی نسبت به اعمال خود نخواهد داشت؛ چراکه دیگر نمی‌توان او را مورد سرزنش قرارداد (Opderbeck, 2014: 500). همان‌طور که ملاحظه می‌شود چنین نگرشی به دلیل عدم اعتقاد به عاملیت اخلاقی و مسئولیت ناشی از آن، اساساً مفهوم خطا را در حوزه اخلاق و حقوق کاملاً زیر سؤال خواهد برد و دیگر نمی‌توان تمایزی ارزش‌گذارانه میان اعمال قائل شد. به نظر نگارندگان می‌توان به‌نوعی فیزیکالیسم غیر تقلیلی باورداشت که بر اساس آن انسان‌ها به‌عنوان موجودات عقلانی و آگاه بر اساس دلایل (امیال و باورها) و به نحو غایتمندانه عمل می‌کنند (Engelen, 2007: 19/ Elster, 1991: 109-129.) لذا نمی‌توان منکر تأثیرگذاری علی کیفیات التفاتی ذهنی شخص بر کیفیت گزینش رفتار ارتكابی از میان محرک‌های محیطی (از حیث درست یا خطا بودن) بود. (Gazzaniga, 2009: 205-218). این رویکرد به دلیل اتکا به جنبه غایت‌مدارانه افعال انسان متمایل به نظریه اخلاقی نتیجه‌گرا است. اما با نظریه مرسوم نتیجه‌گرایی تفاوت بسیار مهمی دارد که در رکن سوم توضیح داده می‌شود.

مورد نیاز جهت‌گزینش تصمیم لذا در مواجهه با موقعیت‌های رفتاری به جهت یا به نحو شهودی رفتار مناسب را اکتشاف می‌کنند یا به طرز رویه‌ای بر مبنای عادات سابق عمل می‌کنند (Altman, 2012: 147-148 / رنای، ۱۳۹۶: ۲۱-۲۲). از طرف دیگر در حوزه اروپای قاره‌ای نیز تحت‌تأثیر فیلسوفان و روان‌شناسانی چون نیچه، هوسرل، فوکو، فیلسوفان مکتب فرانکفورت نظیر آدورنو و هورکهایمر و هابرماس، فروید و ژاک لاکان، حاکمیت منطق ارسطویی، خردباوری افلاطونی - دکارتی و علم‌گرایی فیزیکی - ریاضی‌وار نیوتنی به انسان و رفتار او مورد چالش و تردیدهای جدی قرار گرفت که رهاورد آن ظهور مکاتبی چون پست - مدرنیسم و پس‌اساختارگرایی در سپهر اندیشه اروپای قاره‌ای از اواخر قرن بیستم تا کنون بوده است. اندیشمندانی چون فرانسوا لیوتار، ژیل دلوز، ژاکو ژان بودریار که به طور خلاصه بر نقد عقلانیت بحران‌زای مدرن (نظیر بحران‌های محیطی زیستی)، نسبی باوری و انکار مطلق‌گرایی ارزشی و کلان - روایت‌ها و الگوهای جهان‌شمول و واحد اخلاقی (من‌جمله وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی)، اولویت‌بخشی به جنبه‌های هیجانی و ذوقی رفتار انسان، توجه به منطق استثنایا بجای منطق ریاضی - ارسطویی مبتنی بر اصول یکتا، نفی یکسان‌انگاری انسان‌ها و توجه به ویژگی‌های فردی و اخلاق زیبایی‌شناسانه پیش‌اسقراطی (آفرینش زندگی به‌عنوان یک اثر هنری) متمرکز هستند. (گیبینز، ۱۳۸۱: ۱۳۲-۱۳۸ / حقیقی، ۱۳۹۳: ۱۰۲، ۲۳ / احمدی، ۱۳۹۳: ۴۷۷-۴۸۰ / آودی & برمن، ۱۳۷۹: ۳۰-۲۹).

به نظر نویسندگان نیز از یک‌طرف در کنش‌های اخلاقی - حقوقی نیز می‌بایست قائل به عقلانیت محدود شد در بسیاری از موقعیت‌های رفتاری که منجر به بروز رفتار خطا می‌شود، عدم دسترسی به اطلاعات کامل و دقیق، عدم توانایی محاسبه دقیق موقعیت و پیامدهای احتمالی آن، منجر به شکل‌گیری باورها و امیال (دلایل) نادرست و نهایتاً ارتکاب عمل خطا گردیده است. درحالی‌که قضاوت

اخلاقی - حقوقی ما نسبت به فاعل مرتکب خطا بر اساس قیاس رفتار فاعل با الگوی و نمونه عقلانیت کامل (پدر خوب خانواده یا انسان معقول) صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر محدود مبتنی بر نگاه واقع‌گرایانه و رئالیستی به رفتار انسان دارد و خطا بودن رفتار ارتكابی را بر اساس انسان متعارف و واقعی می‌سنجد درحالی‌که الگوهای افلاطونی پدر خوب خانواده و انسان معقول، رویکردی مثالی و ایدئالیستی به انسان دارد و خطا بودن فعل ارتكابی را با نمونه انسان کامل شناسایی می‌کند. از طرف دیگر تفاوت‌های بسیار زیاد انسان‌ها از حیث باورها، امیال و ترجیحات، دغدغه‌ها، نیازها و آرزوها، معلومات و تجربیات (به‌طور کلی دلایل ارتکاب رفتار)، به دلیل مواجهه با موقعیت‌ها و محرک‌های متفاوت و برخورداری از تجربه‌های زیسته مختلف، امکان قضاوت و صدور احکام اخلاقی - حقوقی یکسان برای همه انسان‌ها و برای همه موقعیت‌های رفتاری مشابه را بسیار دشوار می‌نماید.

در مقام جمع‌بندی پیشنهاد نگارندگان در جهان پسامدرن، ارائه نظریه اخلاقی فرازمانی و فرامکانی در خصوص مفهوم خطا نیست. مسئله‌ای که خود می‌تواند محل مناقشه و چالش جدی در حقوق باشد. باین‌وجود در شرایط کنونی که نظام‌های هنجاری نظیر اخلاق و حقوق را نمی‌توان بی‌نیاز از ثنویت ارزشی خطا/درست در باب رفتار انسانی در نظر گرفت، مفهوم خطا در حقوق را می‌توان بر پایه سه عنصر غیراخلاقی نگرستن خطا، عصب - زیست‌شناسانه بودن خطا و عقلانیت محدود و نسبی فاعل پایه‌گذاری نمود. رویکردی موسوم به **نتیجه‌گرایی عصب - زیست‌شناختی**. در این چهارچوب نظری، خطا رفتاری برخاسته از دلایل (باورها، امیال و ترجیحات) ویژه و داده‌های ذهنی - مغزی محدود و نسبی فاعل در مواجهه با محرک‌ها و موقعیت‌های محیطی است به‌نحوی‌که پیامد آن نقض فیزیکی حقوق افراد دیگر باشد مشروط بر آنکه برای فاعل در لحظه مواجهه با محرک، امکان دسترسی به دلایل دیگر برای محاسبه و انتخاب

رفتار بدیل و مناسب دیگری (غیر از رفتار خطا) وجود داشته باشد.

۶ نتیجه‌گیری

آن‌چنان‌که بحث گردید، در حقیقت بازپژوهی این سؤال بود که مفهوم درست یا خطا بودن در نظام‌های حقوقی از چه مبانی استوار است. در پاسخ دیدیم که در مکاتب فلسفی کلان در اخلاق و حقوق، دیدگاه‌های مختلفی در خصوص مبنای درست یا خطا بودن عمل وجود دارند. مفاهیم درست و خطا نظام حقوق رومی متأثر از نظریه اخلاقی وظیفه‌گراست که در دامن فلسفه اخلاق اروپای قاره‌ای از افلاطون تا قرن بیستم پروریده شده است. در مقابل در نظام کامن لا نتیجه‌گرایی، نظریه اخلاقی مسلط تا قرن بیستم به شمار می‌رود. نقاط قوت و ضعف هر یک از دو نظریه اخلاقی، منجر به شکل‌گیری نظریات تلفیقی در هر دو حوزه جغرافیایی در اخلاق و حقوق گردیده است. حقوق اسلامی از یک‌طرف متأثر از اخلاق ارسطویی، نظامی مقصد‌گرا (نتیجه‌گرا) به شمار می‌آید که بر پایه جلب مقاصد خمس و دفع مفسده از آن‌ها استوار است؛ اما از طرف دیگر با طرح اندازی مبحث حسن و قبح عقلی (ذاتی) و شرعی، تمایل خود را به انشعابات وظیفه‌گرایی (وظیفه‌گرایی عقلی و الهی) نشان می‌دهد. مفهوم خطا در نظام حقوقی ایران

ترکیبی از وظیفه‌گرایی حقوق رومی و نتیجه‌گرایی نظام فقهی است. مع‌الوصف بر خلاف نظریات تلفیقی که در نظام‌های اخلاقی و حقوقی اروپای قاره‌ای و انگلیسی‌زبان مشاهده می‌شود، در حقوق ایران شاهد اقتباس‌هایی ناهمگون از وظیفه‌گرایی رومی و نتیجه‌گرایی فقهی هستیم. مسئله‌ای که نمود آن را در اختلافات میان حقوق‌دانان و تضادهای موجود در قوانین در خصوص جایگاه تقصیر، مسئولیت مدنی یا ضمان مجبورین و... می‌بینیم. نگرانگان این مقاله برای رهایی از وضع موجود دو پیشنهاد ارائه می‌نمایند: اول ارائه نظریه‌ای تلفیقی است که بر پایه آن خطا را نقض تکلیفی دانست که پیامد آن نقض حق دیگری باشد و یا بر تقدیمی نتیجه‌گرا، خطا را نقض حقی به شمار آورد که در اثر نقض تکلیف فاعل پدیدآمده باشد. پیشنهاد دوم معرفی نظریه‌ای ابتکاری موسوم به نتیجه‌گرایی عصب - زیست‌شناختی است که بر اساس آن خطا رفتاری برخاسته از دلایل (باورها، امیال و ترجیحات) ویژه و داده‌های ذهنی - مغزی محدود و نسبی فاعل در مواجهه با محرک‌ها و موقعیت‌های محیطی است به‌نحوی که پیامد آن نقض فیزیکی حقوق افراد دیگر باشد مشروط بر آنکه برای فاعل در لحظه مواجهه با محرک، امکان دسترسی به دلایل دیگر برای محاسبه و انتخاب رفتار بدیل و مناسب دیگری (غیر از رفتار خطا) وجود داشته باشد.

منابع

- Altman, M. (2012), *Behavioral Economics for Dummies*, Mississauga: John Wiley & Sons.
- Ahmadi, Babak (2014), *The Text-structure and Textual Interpretation*, Tehran, Markaz press (in Persian)
- Avdi Robert, Berman, Marshal (2000), *Post modernity and postmodernism*, translated by hosseinali Nozari. Naghshe Jahan press, Tehran (in Persian)
- Ansari, Morteza, Al-Makasab, Vol. 3, *The Heritage of Sheikh Al-Azam* (in Arabic).
- Babaei and Keshavarz, (2016), "The concept of error and its role in the classification structure of civil responsibility; Comparison of Roman Law, Common Law of Iran", *Legal and Judicial Perspectives*, Vol. 79 and 80. (in Persian).
- Babaei, Iraj, Keshavarz, Ismail (2017), comparative study of the structure of civil liability in common law and Islam, *Journal of Islamic and Western Law Research*, No. 15.
- Berea, Emil, (2005), *History of Philosophy*, translated by Ismail Saadat, Hermes Publishing. (in Persian).
- BNirks-peter- (1995)-concept of civil wrong-Pilosophical foundations of Tort Law-London-OxfordUniversity press.
- Boylan, M. (2019). *Deontology with Selections from Kant's Groundwork of the Metaphysics of Morals*. In *Teaching Ethics with Three Philosophical Novels* (pp. 63-74). Springer, Cham. (in Persian).
- Bridge-Michael-1982" *The Overlap of Tort and Contract*"-WABASSO.
- [Bruce N. Waller](#). (2007). [Consider Ethics: Theory, Readings, and Contemporary Issues](#), Pearson, Longman. (in Persian).
- Capleton, Frederick (1985), *History of Philosophy*, Volume 8, translated by Bahauddin Khorramshahi, Scientific and Cultural Publication. (in Persian).
- Cartledge, P., Millett, P., & Todd, S. (Eds.). (1990). *Nomos: essays in Athenian law, politics and society*. Cambridge University Press.
- Cohen, C., 1959. *Criminal Responsibility and the Knowledge of Right and Wrong*. U. Miami L. Rev., 14, p.30.
- Copleston, Frederick, (2013), *History of Philosophy*, Volume I, Greece and Rome, translation: Mojtboi, Seyyed Jalaluddin, Scientific and Cultural Publications, 2013. (in Persian)
- Darwall, Stephen (ed.) (2003), *Deontology*, First edition, London: Blackwell Publishing-13.
- Darwall, Stephen-2003), *Consequentialism*, First edition, London: Blackwell Publishing.

- Descheemaeker, Eric. (2012). the Roman Division of Wrongs: A New Hypothesis-University of Edinburgh, School of Law, and February 10, 2012.
- Descheemaeker, E -2012- "The Roman Division of Wrongs: A New Hypothesis"- University of Edinburgh - Edinburgh- School of Law- February 10.
- Elster, J. (1991), Rationality and Social Norms, European Journal of Sociology, Vol. 32, No. 1, pp. 109-129.
- Elster, J, 2009, Reason and Rationality (Steven Rendall, Trans.), Princeton University Press.
- Engelen, B. (2005), The Politics-Economics-Ethics Continuum Revisited, Romanian Journal of Bioethics, Vol. 3, No. 3, pp. 60-69.
- Etrak, Hossein (2009), Moral Dutyism, Ethics in Science and Technology, No. 1 and 2.
- Etrak, Hossein, (2007) Moral duties in the view of David Ross, Mirror of Knowledge.
- Etrak, Hossein, (2013), a new interpretation of result-oriented taskism, Philosophical Reflections, No. 9.
- Fakhri, Majed, (Translator), Memarian, Jahanadad, (Translator), (2005), Ethics in Islamic Philosophy, Information Center of Islamic Culture and Communication Organization, 1384. (in Persian).
- Farughi, Mohammad Ali, (1998), The Path of Wisdom in Europe, Alborz Publishing. (in Persian).
- Frankena, William (1376), Moral Philosophy, Hadi Sadeghi, Tehran, Taha.
- Fried, C. (1976). Right and Wrong--Preliminary Considerations. *The Journal of Legal Studies*, 5(2), 165-200.
- Gazzaniga, MICHAEL S, (2009), The Cognitive Neurosciences, The MIT Press.
- Gibins, John (2015), the Policy of Post-modernity, Translated by Ansari Mansur, Tehran, Game no press (in Persian)
- Ghazali, Muhammad, (1417 A.H.), al-Mustafai fi ilm al-usul, Beirut, Al-Rasalah Institute. (in Arabic).
- Greene, J., & Cohen, J. D. (2004). For the Law, Neuroscience Changes Nothing and Everything. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London Series B-Biological Sciences*.
- Greene, J., & Cohen, J. D. (2004). For the Law, Neuroscience Changes Nothing and Everything. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London Series B-Biological Sciences*.
- Greiner, D. J. (2019). The New Legal Empiricism & Its Application to Access-to-Justice Inquiries. *Daedalus*, 148(1), 64-74.

- Haghighi, Shahrokh, Transition from Modernity?, Nietzsche, Foucault, Lyotard, Derrida, Agah press, Tehran (in Persian)
- Hajjati Shurki, Seyed Mohammad, Afari, Abbas, (2013) Kant's moral obligationism in critique, Ethical Knowledge, No. 15.
- Hall, Jeromy, (1943) Interrelation of Criminal Law and Tort, Columbia Law Review.
- Hosseinzadeh, Mohammad, (2017), review and criticism of Rabatkin's view on free will, Shiraz University Religious Thought Quarterly, No. 3.
- Ibn Sina, (1374), Explanation of Signs and Punishments, Qom, Al-Balagha.
- Javid, Mohamad Javid, (2007), "Fundement philosophiques du droit naturel classique", Revue Irannienne de Droit Constitutionnel, N°8. (in Persian).
- Kaczorowski, Robert, Common law background of nineteenth century tort law, Fordham law school, 1990.
- Kant, Immanuel, (1983), our foundation after nature of ethics, translator: Hamid Enayat, Khwarazmi publishing company. (in Persian).
- Katouzian, Nasser, (2008), requirements outside the contract - first volume: civil responsibility, Tehran University Press. (in Persian).
- Kelly, John, (2003), A Brief History of Legal Theory in the West, translated by Rasakh, Mohammad, New Design Publications. (in Persian).
- Kenneth W Simons, (1996). Deontology, Negligence, Tort, and Crime, University of California.
- Keshavarz, Ismail, (2018), Civil Liability Structure, Majd Publications. (in Persian).
- Magee, Brian, (1999), Great Philosophers; Acquaintance with Western Philosophy, translated by Izatollah Foulad Vand-Nashar Khawarizmi.. (in Persian).
- Mahmoudi Janaki, Firoz, (2013), Basics, Principles and Methods of Criminalization, Doctoral Dissertation, University of Tehran.
- Maraghei, Mir Abdul Fattah (1417 AH), Al-Anaween al-Faqhiyyah, Al-Nashar al-Islami Institute, Qom. (in Arabic)
- McCartney, S. & Parent, R. (2015). Ethics in law nforcement. Victoria, BC BCCampus. Retrived from, <http://opentextbc.ca/ethicsin>
- Misbah Yazdi, (1384), review of moral schools, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom.
- Misselbrook, D. (2013). Duty, Kant, and deontology. Br J Gen Pract, 63(609), 211-211.
- Mohadi, Mohammad Javad, (1389), Examining the relationship between task orientation and consequentialism, Philosophical Researches.
- Monsengwo, L., & Pasinya, L. M. (2005). *La notion de nomos dans le Penta-teuque grec* (Vol. 52). Gregorian Biblical BookShop.

- Mousavi Khomeini Ruhollah Mousavi Khomeini (1983), *Tahrir al-Wasila*, Qom: Qom seminary seminary community, Islamic publications office. (in Arabic).
- Mozaheri Saif, Hamidreza, (2008), "Consequentialist ethics: in search of the dimensions of Islamic morals" *Pagah Hozha* 2017 number 245. (in Persian).
- Nadimi, (1402), *Conclusionism in Islamic ethics from the point of view of Ayatollah Misbah Yazdi*, *Ethical Knowledge*, No. 33.
- Nadimi, Mehrdad, Masoudi, Jahangir, (1401) *Consequentialism in ethics from the perspective of Islamic teachings*, *Ahlak Vahiani*, No. 2.
- Najafi, Mohammad Hasan, (1413 AH), *Jawaharlal Kalamfi, Commentary on Islamic Laws*, *Dar Ihya Al-Trath Al-Arabi-Beirut*. (in Arabic).
- Novak, George, (2004), *Empiricist Philosophy*, translated by Parviz Babaei, Azadmehr Publishing. (in Persian).
- Opderbeck, David, (2014) *The Problem with NeuroLaw*, *Saint Louis University Law Journal*, vol58, no2, p497-540.
- Qari Seyyed Fatemi, Seyed Mohammad and Ali Mashhadi, (2008), "Developments in the Theory of Modern Natural Law", *Legal Research Quarterly*, Qom University, No. 2. (in Persian).
- Renani, Mohsen and others (2016). *Criticism of rational choice from the point of view of competing approaches: Economic Studies Quarterly*, No. 73.
- Rickaby, J. (1923). *Moral philosophy: Ethics, deontology and natural law*. Longmans, Green.
- Ross, W.D., (2002), *The Right and The Good*, Oxford University pres.
- Sadeghi, Hassan (2013), *Reasons for the intrinsic and rational goodness and ugliness of verbs*, *Theological Knowledge*, No. 3, pp. 114-95.
- Searle, J. R. (2007). *Freedom and Neurobiology: Reflections on Free Will, Language, and Political Power*. Columbia University Press.
- Sharifi, Ahmad Hossein (2008) *What is good? Which one is bad?*, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom.
- Shatbi, (1422 AH), *Al-Mawafaat fi Usul al-Sharia*, second volume. Beirut. (in Arabic).
- Shirvani, Ali, (2000), "The overall structure of Islamic ethics", *Qobsat magazine* fall 1378 - number 13. (in Persian).
- Shirvani, Ali, (2014) *Examining the moral goal from Ibn Sina's point of view*, *Ayin Hikmat*, No. 24.
- Simons, K, 2008: *The Crime/Tort Distinction: Legal Doctrine and Normative Perspectives*, *Widener Law Journal*, Vol.17, No.3, pp.719-732.
- Taftazani, Saad al-Din (1409 AH), *Sharh al-Maqasid*, Vol. 4, *Al-Sharif al-Razi*, Qom.

Jurjani, Ali bin Muhammad (1413 AH),
Sharh al-Masatiq, Volume 8, Al-
Sharif al-Razi, Qom.

Taghedisi, Mohammad, (2008), "Analysis
and review of utilitarianism and its
criticism from the perspective of
Islamic ethics", Master's thesis in
moral philosophy at Qom Univer-
sity. (in Persian).

TannsjÖ, TorbjÖrn (2002), Understanding
Ethics, First edition, Edinburg Ed-
inburg University Press.

Tomlinson,e, Tort Liability in france for
the act of things,Louisiana Law Re-
view, Vol48, no6,1988.

Tunc,A(1979), Louisiana Law Review,A
Codified Law of tort,The French
Experience, Vol39.

Wakes, Raymond, (2009), Philosophy of
Law, translated by Baqer Ansari and

Muslim Aghaei Touq, Jangal Pub-
lishing House.

Yazdaniyan-Alireza (2006), General rules
of civil liability, first volume, Nash-
mirizan-. (in Persian).

Zamani, Mohammad Hassan and Qi-
amuddin, (2013) "Comparative
study of the objectives of the Sha-
ria", *Habal al-Mattin Quarterly*, 3rd
period, 6th issue, spring issue. (in
Persian).

Zimmermann, Reinhard. (1996). Law of ob-
ligation, Roman Fuondation of civil
Tradition, Oxford.

Zimmermann-Reinhard- (1996)-Law of
obligation-Roman Fuondation of
civil Tradition-London-Oxford
Univercity press

